

ӨЖ 94:821.512.122

З.Жұмағали, Т.Б.Қазбеков

Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті

**Өмірін күреспен өткізген Алаштың ардақты
арысы туралы құнды зерттеу***

Алашорданың танымал қайраткері Имам Әлімбековтің өмірі мен шығармашылық жолы осы мақалада жан-жақты көрсетілген. Алашорда қозғалысының көсемдері: А.Бөкейхановпен, А.Байтұрсыновпен, М.Дулатовпен, А.Ермековпен, М.Жұмабековпен байланыстары ашылып көрсетілген. И.Әлімбековке танымал саясаткер, философ, журналист, тарихшы, педагог ретінде баға берілген.

Кілтті сөздер: Алаштың ардақтысы, Алаш партиясы, ұлт қайраткері, танымал тұлға, сындарлы саясаткер.

Алаш қозғалысының ардақты арыстарының бірі Имам Әлімбековтың туғанына 125 жыл толуына орай белгілі ғалым Рашид Әл-Каренидің (Кареновтың) «Алаш азаттығының ақиығы Имам Әлімбеков» атты монографиясы [1] жарық көрді. Монографияда өткен ғасырдың 20–30-жылдарында қазақ халқының басына бұлт үйірілгенде ұлт мүддесі үшін тоталитаризмге қасқая қарсы тұра алған, сол жолда сталиндік қуғын-сүргінге ұшырап ғазиз басын өлімге қиған Алаш қозғалысының жалынды қайраткері хәм көсемдерінің бірі Имам Әлімбеков туралы кең көлемде, мол мұрағат деректер негізінде, ғылыми тұрғыда дәйекті зерттеліп жазылған.

Алаш қозғалысы мәселесі жалпы Кеңес үкіметі кезінде және одан кейінгі тәуелсіздігімізді алғаннан бергі кезеңде алаштанушы-ғалымдар мен осы тақырыпқа қалам тартқан ақын-жазушылар, журналистердің әрдайым назарында болып келді. Алаш қозғалысының тарихын тыңғылықты зерттеген тәуелсіз Қазақстанның Манаш Қозыбаев, Кеңес Нұрпейісов, Рымғали Нұрғали, Мәмбет Қойгелдиев, Қайдар Алдажұманов, Талас Омарбеков тәрізді, тағы басқа да көрнекті ғалымдардың зерттеу еңбектері бүгінгі Алаштану ғылымына жақсы негіз қалап берді [2–8].

Автордың зерттеп көрсеткеніндей, Алаш қозғалысы, Алашорда үкіметі, Алаш қайраткерлері туралы шетелдерде қазақтар Мұстафа Шоқай, Хасен Оралтай, башқұрт Зәки Тоған, өзбек Баймырза Хайт, орыс, неміс, ағылшын, жапон ғалымдарының еңбектері басылды. Мәселен, Хасен Оралтай 1973 жылы Түркияда «Алаш — Орта Азия түркі қазақтарының ұлттық ұраны» атты кітап шығарды. Ол өз қолы жеткен құжаттар, деректер, суреттер, мәтіндер арқылы Алашорда, Алаш қайраткерлері туралы қысқаша анықтамалық, шағын энциклопедия дерлік еңбек тудырған. Кейін бұл еңбектерін «Елім-айлап өткен өмір» және «Елім-айлап өткен өмірден кейін» кітаптарында толық тиянақтады [8; 4].

Осы күнге дейін жазылып келген әдеби зерттеулерден «Алаш» сөзінің «Қазақ» сөзіне балама екендігі, бүкіл қазақтың ұраны болған «Алаш» ұлттың басын біріктірген қасиетті ұғым екендігі белгілі. XVI ғасырдың ортасында — XVIII ғасырдың басында Қазақ хандығы құрамына енген алты ірі саяси бірікпе «Алты алаш» деп айтылды. Олар: Ұлы жүз, Орта жүз, Кіші жүз, қырғыздар, қарақалпақтар және құрамалар, яғни Орта Азиядағы жартылай отырықшы қыпшақ рулары. Хандық тарқаған соң, XVIII ғасырдың ортасынан бастап «Үш алаш» сөзі «қазақтың» баламасына айналды. Қазақтың ұлы перзенті Шәкәрім Құдайбердіұлы осылай жазған деп ой қорытады автор.

* Рашид Әл-Карени (Каренов). Алаш азаттығының ақиығы Имам Әлімбеков. — Астана: ҚазЭҚХСУ БПО, 2010. — 134 б.

Алаш идеясы — азаттық идеясы, ол басқа нөқта киілген қандай сұрқай замандарда да халықтың санасынан арылмаған.

«Алаш» партиясының азаматтары шетінен көсем, шешен, білімді, сарабал және ірі мінезді болған. Оларды тарих өте қатаң, аяусыз сынады. Бірақ олар осы қатаң да қатты сыннан абыроймен өтті.

Монографияда Имам Әлімбековтың қазақ ұлттық демократиялық интеллигенциясының саяси қызметіне, әсіресе 1905-1907 жылдардағы Бірінші орыс революциясы жылдары оған өз көзқарасын білдіріп, қоғамдық-саяси қызметке араласуы жайлы нақты деректер келтіріліп жазылған.

Автордың көрсеткеніндей, XIX ғасырдың аяғы — XX ғасырдың басы халықтың интеллектуалдық күштері дамуындағы жаңа кезең болып табылады. Сол кездегі қазақ зиялыларының сіңірген еңбегі мен атқарған рөлін автор былайша бағалайды: «Олар бүкілресейлік даму кезеңінің басталуын дер кезінде аңғарып, қазақ қоғамын ілгері бастырудың амалдарын іздестірді, бұл үшін Бірінші орыс революциясы берген әлеуметтік және саяси бостандықтарды пайдаланады, халықты патриархаттық-рулық мешеуліктен арылуға, патшалық езгіден азат етуге, оған білім мен прогрестің, мемлекеттік тәуелсіздік алудың жолдарын көрсетуге ұмтылды» [1; 17]. Мұның қиын күрес, күрделі тартыстар мен ізденістер жолы болғаны күмәнсіз. Сондықтан бұл жолда жетістіктермен қатар, қателіктер де, жаңсақтықтар да болып отырды. Алайда кейіннен, сталиндік идеологияның түсіндіргеніндей, оларды өз халқына деген қаскүнемдік көзқарас емес, қайта, өз халқының өмірін жеңілдету жолындағы күрестің табиғи қиындықтары туғызды.

XX ғасырдың басындағы алдыңғы қатарлы қазақ зиялылары өздерінің саяси қызметінде ұлттық, сондай-ақ жалпы адамзаттық құндылықтарды қорғауды басты мақсат деп білді. Олар өз халқына тәуелсіздік және отаршылдық құлдықтан азаттық алу жолындағы күресінде көмектесуге ұмтылды, әрбір адамның және әрбір халықтың жеке өз бостандығына құқығы мен бүкіл адамзат мәдениетінің жетістіктері мен табыстарына еркін қол жеткізуі сияқты жалпыадамзаттық құндылықтар үшін күресті. Зиялылардың саяси көзқарастарының қалыптасып, қоғамдық-саяси қызметіне араласуына Бірінші орыс революциясы белгілі дәрежеде ықпал жасады. Революция жылдары қазақ зиялылары саяси қозғалыс ықпалымен елде орын алған хал-ахуалға сергектікпен әрі сын көзбен қарады, ал содан кейін барып сол кезде империяның орталықтарында пайда болған саяси ұйымдардың қайсысынан үлгі алу мәселесін шешуге тырысты.

Өзінің зерттеу кітабында автор сол кездегі Ресейдегі патша үкіметінің революцияға жауап ретіндегі саяси жарлықтарын мұрағаттық құжаттардан алып, дәйекті дерек ретінде келтірген. Мысалы, солардың бірі Ресейдегі бірінші революцияның алғашқы күндері-ақ оның дүмпуінен қорыққан патша үкіметінің «Қандай дінді болса да ұстауға, Ресей империясына қарайтын халықтар өз қажеттіліктері туралы патшаның атына арыз-тілектер (петициялар) жазуына болатындығы» туралы Жарлығы. Бұл мүмкіндікті қазақ зиялылары да пайдаланып, Ресейден Қазақстанға қаптап келіп жатқан көшпенділерді тоқтату, саяси жүйені реформалау және т.б. қоғамдық-саяси мәселелерді көтереді [9].

Монографияда Алаш көсемдері қолдаған 1916 жылғы көтерілістің қазақ халқының ұлт-азаттық қозғалысындағы ерекше орнына зор маңыз берілген. Ол халыққа ұлттық мүдденің ортақ екендігін ұғындырып, оның сана-сезімінің жетілуіне мол мүмкіндік жасады. Оны белсенді саяси өмірге жұмылдырды. Ол Ресей империализміне үлкен соққы болып тиді, патша үкіметінің соншалықты керемет, «күдіретті» еместігіне көздерін жеткізді. Қазақ халқы өзін отаршыларға қарсы ұйымдасқан күрес жүргізе алатын күш ретінде сезінді. Қаншама жұрт әскери-тыл жұмыстарына бармай қалды. Патша үкіметіне бұл халық ұйымдасса зор күш екенін, онымен санаспауға болмайтынын көрсетті. Ресей әкімшілігі Қазақстандағы ұлт-азаттық көтерілістің нәтижесін еске ала отырып, онда да қозғалыстар туа ма деп қорқып, Кавказ елдерінде әскери-тыл жұмыстарына адам алуды тоқтатты. Империяның отарлау саясатынан құтылудың бірден-бір жолы ұлт-азаттық көтеріліс екендігін дәлелдеді.

Монографияда Алаш көсемдерінің ағартушылық қызметі де жеткілікті дәрежеде бағаланған. Автордың пайымдауынша, қазақ оқығандары мерзімді басылымдар арқылы білімнің пайдасын насихаттап қана қойған жоқ, нақты шараларды жүзеге асырды. Ұлттық мектептер ашып ағартушылық бағыттарын идеологиялық мақсаттарымен сабақтастырып отырды. Олардың ұлттық білім беру жүйесін қалыптастырудағы ең негізгі міндеттерінің бірі — ұлт мектебі арқылы жас ұрпаққа ұлттық тәрбие беру, жас жеткіншектердің санасына патриоттық сезім қалыптастыру болды.

Автор өз зерттеулерінде ХХ ғасыр басындағы қазақ зиялыларының үрдісіндегі негізгі алғы шарттарды және идеялық-саяси көзқарастарының дамуына әсер еткен тарихи жағдайларға жалпы сипаттама бере отырып, келесідей тұжырымдамалық қорытындылар жасаған:

- патшалық Ресейдің отарлық жүйесінде болған қазақ халқы саяси-экономикалық тұрғыда ғана езгіге түскен жоқ, рухани қысым да көрді, бұл ұлттық интеллектуалдық мүмкіндіктерге үлкен зардабын тигізді;
- қазақ жерінің бөлшектенуі ұлт зиялыларының бірлігіне нұқсан келтірді;
- отарлық саясатқа қарсы күрестің рухани қайнар көзінің кеңеюіне орай, яғни Абайдың зиялылық мектебінің қалыптасуы, мерзімді қазақ басылымдарының шығуы қазақ қоғамында саяси ойдың дамуына ұйытқы болып, әрбір аймақтарда зиялылар қауымы шоғырланып, әлеумет істерінде белсенділік таныта бастады;
- ХХ ғасыр басында ұлт зиялылары арасында қазақ халқының болашағы үшін рухани нысандарды, өркениет бағытын айқындау туралы болған саяси-идеялық күрес қоғамдық сананың дамуына серпін берді;
- ұлт зиялылары арасында қазақ жұртын азаттыққа жеткізудің жолдарын айқындау бағытында жүргізілген саяси-идеялық күресі қазақ қоғамын 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілісінде де, 1917 жылғы Қазан төңкерісінен кейін де карама-қарсы лагерге бөліп жіберді;
- саяси-идеялық күрес ұлт-азаттық қозғалыстың бағытына, сипатына жаңа реңк беріп, оны саналық жағынан саяси–интеллектуалдық деңгейге көтерді.

Монографияда алаш көсемдерінің ағартушылық қызметі де жеткілікті дәрежеде бағаланған. Монографияның орталық тарауларында Имам Әлімбековтың Алаш арыстарымен, атап айтқанда, Әлихан Бөйкехановпен, Ахмет Байтұрсыновпен, Міржақып Дулатовпен, Жүсіпбек Аймауытовпен, Әлімхан Ермековпен, Жақып Ақбаевпен, Мағжан Жұмабаевпен, Халел Ғаббасовпен және Райымжан Мәрсековпен қоғамдық және шығармашылық қызметтегі достық қарым-қатынасы жайында егжей-тегжейлі және тереңірек зерттеліп жазылған.

Соңғы тарауларда Имам Әлімбекұлының тоталитаризм құрығына түсуі, Алаш қайраткерлерінің саяси және шығармашылық тұрғыдан толық ақталуы, Имам Әлімбековтың биік білім-парасаты, өмірі мен ағартушылық қызметінің қиындығы туралы баяндалған.

Монография соңында автордың Имам сынды тұлғаларды жаңаша сезінуге және оның есімін мәңгілік етуге мүмкіндік беретін нақты ұсыныстары келтірілген.

Тұтастай алғанда, Рашит Әл-Каренидің аталмыш еңбегі өзекті тақырыпқа және барлық талаптарға сай, жоғары деңгейде жазылған.

Әдебиеттер тізімі

- 1 *Әл-Карени (Каренов) Р.С.* Алаш қозғалысының ақиығы Имам Әлімбеков. — Астана: ҚазЭҚХСУ БПО, 2010. — 134 б.
- 2 *Қозыбаев М.* Жауды шаптым ту байлап. — Алматы: Қазақстан, 1994. — 192 б.
- 3 *Нұрпейіс К.* Еңбегі ерен ұлттық интеллигенция // Жұлдыз. — 2007. — № 12. — 148–166-б.
- 4 *Нұрғали Р.* Қазақ әдебиетінің алтын ғасыры: Зерттеу. — Астана: Күлтегін, 2002. — 528 б.
- 5 *Қойгелдиев М.* Ұлттық саяси элита. Қызметі мен тағдыры (XVIII—XX ғғ.): Зерттеулер. — Алматы: Жалын, 2004. — 400 б.
- 6 *Омарбеков Т.* Алаш атауының тарихынан // Қазақ әдебиеті. — 2008. — № 52 (3108). — 23 желт. — 26-б.
- 7 *Кұл-Мұхаммед М.* Алаш қайраткерлері // Қазақ. — 2009. — № 27–29 (436-438). — 3–17 шілде. — 8,9-б.
- 8 *Нұрғали Р.* Сабақтастық // Егемен Қазақстан. 2008. — 19 қараша. — 4 б.
- 9 Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін). — 3-ші кіт. — Алматы: Атамұра, 2002. — 768 б.

З.Жұмағали, Т.Б.Қазбеков

Ценное исследование о неутомимом борце, лидере Алашординского движения

Статья посвящена жизни и деятельности видного деятеля Алашорды Имама Алимбекова. Описывается его связь с лидерами алашординского движения: А.Букейхановым, А.Байтурсуновым, М.Дулатовым, А.Ермековым, М.Жумабаевым и другими. Авторами дана обобщающая оценка деятельности И.Алимбекова как известного политика, философа, журналиста, историка, педагога.

Z.Zhumagali, T.B.Kazbekov

Research about the leader of alashorda movement

The life and activity of outstanding figure Alashordy of Imam Alimbekova are shined. The Literary language describes its communication with leaders movements: A.Bukejhanovym, A.Bajtursunovym, M.Dulatovym, A.Ermekovym, M.Zhumabaevym other Is given a generalising estimation of activity of I.Alimbekova as known politician, philosopher, journalist, historian, teacher.

ӨЖ 821.512.122

М.Хамзин¹, Т.Б.Қазбеков²

¹Қарағанды «Болашақ» университеті;

²Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті

Өрен жүйрік Ахметбек ақынның құрметіне*

Ахметбек Байсалбайұлының шығармаларының ерекшелігі жан –жақты ашылған, сондай-ақ қоғамдық өмірімен табиғаттағы көкей тәсті мәселелер оның шығармаларының басты тақырыптарына айналғандығы көрсетіледі. Ақынның негізгі шығармаларына тарихи шолу жасалған.

Кілтті сөздер: Айшықтау сөздер, көркемдік тәсілдер, жанрлық сипат, ақындық әлем, тарихи таным, тоғысқан тағдыр.

XIX және XX ғасырлардың тоғысында өмір сүрген өрен де ерен көрнекті ақындардың бірі Байсалбайұлы Ахметбектің туғанына 130 жыл толуына орай белгілі ғалым Рашит Әл-Каренидің (Кареновтың) «Көмейінен жыр төгілген Ахметбек ақын» атты кітабы жарыққа шықты. Кітапта автор ақынның бүкіл саналы өмірінде қалың бұқара халық жағында болып, оның жоғын жоқтап, мұнын мұндап, мүддесін қорғап өткендігін, ақынның өмір сүрген кезіндегі қоғамдағы келеңсіздікті, халық басындағы ауырталдықты, сол дәуірдегі көкейкесті мәселелерді өз жырының тақырыбы еткендігін тұңғыш рет кең көлемде ғылыми-публицистикалық, танымдық тұрғыда зерттеп жазды [1]. Жалпы осы тұста айтылуы тиіс жайт — өткен ғасырда өмір сүрген бірқатар қазақ ақындарының, қаламгер жазушыларының көптеген туындыларының ұзақ уақыт бойы заман тезіне орай жұртшылыққа кеңінен жария болмауы, әдеби-ғылыми айналымға кеш қосылуы, сондай-ақ ұстанған бағыт-бағдары кеңестік идеологиямен үйлеспеген кейбір шығармашыл тұлғалардың еңбектерінің жарық көрмеуі, жалпы әдеби мұра мәселесінің игерілуін біршама қиындатқаны айдай анық. Ел тәуелсіздігімен жарыса жеткен жаппай жариялылық бұрынғы мұндай жасанды кедергілердің бәрін алып тастады, қолдан жасалып келген күллі керте кері ысырылды. Нәтижесінде — асыға күтіп, аңсай қауышқан мол қазынаға қиліктік. Талай арыстардың танылмай келген еңбектері есігін ашты. Бірақ бүгінде біреудің шығармасы біреуге телініп, бұрыннан белгілі шығармалардың жаңа авторлары табылып дегендей, сырт көзге білінбесе де, осы салаға қатысы бар адамдар сезіп жүрген қызық «қойыртпақтар» да көрінбей қалып жатқан жоқ. XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың бастапқы ширегінде өмір сүрген кейбір ақын-жыраулардың соңында қалған мұраларының осыған сабақтасатын

* Рашит Әл-Карени (Каренов). Көмейінен жыр төгілген Ахметбек ақын. — Қарағанды: Қазақстан-Ресей ун-нің баспасы, 2008. — 78 б.